

Паўтарэнне вывучанага ў V—VII класах

§ 3. Самастойныя і службовыя часціны мовы

17. Прачытайце табліцу.

Часціны мовы

Самастойныя часціны мовы (назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе)	Службовыя часціны мовы (прыназоўнік, злучнік, часціца)	Выклічнік
1) называюць прадметы, прыметы, колькасць, указваюць на прадметы, абазначаюць дзеянні, прыметы дзеянняў	1) служаць для сувязі слоў ці частак сказа (прыназоўнік, злуч- нік), надаюць розныя адценні словам ці сказу (часціцы)	1) выражае роз- ныя пачуцці, эмо- цыі, але не назы- вае іх
2) зменныя часціны мовы (назоўнік, прыметнік, лічэ- бнік, займеннік — скланяюц- ца, дзеяслоў — спрагаецца); нязменная часціна мовы (прыслоўе)	2) нязменныя	2) нязменная
3) з’яўляюцца членамі сказа	3) не з’яўляюцца	3) не з’яўляецца

● Адкажыце на пытанні:

1. На якія групы дзеляцца часціны мовы? Назавіце прыметы, паводле якіх словы размяркоўваюцца па часцінах мовы.
2. Якія часціны мовы адносяцца да самастойных, а якія — да службовых?
3. Чаму выклічнік не ўваходзіць у групу службовых слоў? Што адрознівае яго ад службовых слоў, а што — збліжае?
4. Якія самастойныя часціны мовы з’яўляюцца зменнымі і чаму? Якія з іх скланяльныя, а якія — спрагальныя?
5. Якая самастойная часціна мовы з’яўляецца нязменнай і чаму?

18. Прачытайце тэкст. Вызначце, да якіх часцін мовы адносяцца выдзеленыя ў тэксце словы. Чым адрозніваюцца словы самастойных і службовых часцін мовы?

Асілак Машэка

На тым месцы, дзе сёння стаіць Магілёў, некалі быў непраходны лес. Ён не прапускаў нават сонечных прамянёў. І Дняпру было цесна ад яго.

У тым лесе жыў страшны разбойнік Машэка. У яго была такая вялікая сіла, што ён адною рукою *спыняў* экіпаж, *ухапіўшыся* за яго кола, адным разам *вырываў* з каранямі высокія сосны. Не такі тады быў народ, як цяпер. Шмат было асілкаў, але ўсе дрыжалі перад Машэкам. Нават *пяць дзясяткаў нічога* не маглі зрабіць супраць аднаго.

Нягледзячы на тое што людзі жылі тады вялікімі сёламі, ён, *не баючыся*, прыходзіў у селішча і браў, што яму было трэба. Не раз выходзілі супраць Машэкі цэлымі палкамі, але ён жыў у такой *непраходнай* пушчы, што ніхто не знаходзіў *не толькі* яго бярогі, *але і* дарогі назад.

● Выпішыце з 2-га абзаца назоўнікі мужчынскага роду. Запішыце іх у форме роднага і меснага склону адзіночнага ліку, растлумачце напісанне канчаткаў. Абгрунтуйце свой выбар.

● Выпішыце з 1-га і 2-га абзацаў тэксту прыслоўе і прыметнікі, ад якіх можна ўтварыць усе формы ступеней параўнання. Запішыце гэтыя формы. Раскажыце, пры дапамозе якіх сродкаў утвараюцца простая і складаная формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання.

● Знайдзіце ў тэксце лічэбнікі. Запішыце іх у пачатковай форме і ўкажыце разрад паводле значэння. Якія з гэтых лічэбнікаў змяняюцца па родах і ліках? Праскланяйце іх. У чым асаблівасць іх скланення?

● Назавіце, якім спосабам і ад якіх асноў утвораны наступныя дзеяслоўныя формы: *прапускаў, выходзілі, ухапіўшыся, баючыся*.

● Запішыце дзеяслоў *стаіць* у форме 2-й і 3-й асобы множнага ліку. Абзначце канчаткі.

● Запоўніце табліцу, выкарыстаўшы дзеясловы з 1-га абзаца тэксту, і пабудуйце свой адказ у форме разважання па тэме «Дзеяслоў як часціна мовы».

Дзеяслоў у тэксце	Інфінітыў (неазначальная форма дзеяслова)	Трыванне	Зваротнасць / незваротнасць	Час	Лад	Спражэнне

● Вызначце жанр тэксту. Ці ведаеце вы, як заканчваецца паданне?

19. Прачытайце тэкст. Выпішыце (на выбар) прыклады слоў самастойных часцін мовы. Зрабіце іх марфалагічны разбор.

Расставіўшы па-мужчынску^с ногі, моцна ўпінаючыся ў грунт, ён [Васіль] размашыста правёў касой, і трава шыркнула, паслухмяна легла злева акуратнай купкай. Ён правёў другі раз, трэці, трава злева стала выцягвацца^с ў вільготны зялёны* рад. Хутка ногі яго ступілі на пакошу, перад ім быў ужо лапкі чыстага, скошанага ім. Хто гэта казаў, што ён яшчэ зялёны* касіць? Што яму, быццам, кашы яшчэ многа трэба! Кашы, можа, каму-небудзь і трэба, толькі каму іншаму. Але не яму, не Васілю. Праўду кажуць, што касіць — справа не абы-якая^с, мужчынская справа, тут трэба і сіла, і спрыт, умець трэба. Але ў Васіля ўсё гэта ёсць. Глядзіце, як ладна шаркае* ў яго касá, як кладзецца^с, даўжэе рад! (І. Мележ).

- Назавіце словы службовых часцін мовы. Якая іх роля ў тэксце?
- Выпішыце дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі, разбярыце іх па саставе. Вызначце марфалагічныя прыметы гэтых слоў і іх сінтаксічную ролю ў сказе. Назавіце асновы дзеясловаў, ад якіх яны ўтвораны.

20. Прачытайце сказы.

1. Каб галаву штораз не чухаць, часцей людзей патрэбна слушаць. 2. Ніколі б гора мы не зналі, калі б рабілі, як казалі (*Прыказкі*).

- Абзначце часціны мовы ў кожным сказе. Выберыце са сказаў па адным прыназоўніку, злучніку і адну часціцу.
- Раскажыце пра службовыя часціны мовы, прывядзіце адпаведныя прыклады.

21. Дапішыце канчаткі назоўнікаў роднага склону адзіночнага ліку **-а (-я)** ці **-у (-ю)**, растлумачце іх правапіс.

Павышэнне дабрабыт.. народ.., палеткі ячмен.., капялюшык ба-равік.., выпіць кефір.., першыя дні верасн.., пачуццё жал.., стаяць ля другога пад'езд.., не было пад'езд.. да дом.., корань жэньшэн.., настойка жэньшэн.., удзельнікі краязнаўчага гуртк.., афішы новага сезон.., стаміўся ад бег.., вярталіся з выпускнога вечар.., водар ад палын.. і верас.., вылечыцца ад бронхіт.., стаяць каля дуб.., паркет з дуб.., павевы ветр.., дзеці ва ўзросце да год.. .

§ 4. Правапіс *не, ні* з рознымі часцінамі мовы

22. Карыстаючыся табліцай, падрыхтуйце паведамленні на тэмы «**Не (ня)** пішацца разам», «**Не** пішацца асобна».

Правапіс *не (ня)* з рознымі часцінамі мовы

Р а з а м		
1. З любой самастойнай часцінай мовы	калі слова без не (ня) не ўжываецца	<i>непахісны; ненавідзец; нельга; няволіць</i>
2. З назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі	калі не- (ня-) надае слову новае, супрацьлеглае, значэнне, якое можна патлумачыць сінонімам без не	<i>няшчасце (= гора); няволя (= палон); нешырокі (= вузкі); нялёгка (= цяжкі); невысока (= нізка); нямала (= многа)</i>
3. З прыметнікамі, дзеепрыметнікамі і прыслоўямі	калі пры іх ёсць словы <i>вельмі, зусім, амаль</i> і іншыя, якія ўзмацняюць прымету, абазначаюць ступень якасці	<i>вельмі неўраджайны год; зусім непрачытаная кніга; амаль нецікава</i>
4. З поўнымі дзеепрыметнікамі	калі пры іх няма паясняльных слоў	<i>неўзаранае поле; нявырашанае пытанне</i>
5. З няпоўнымі займеннікамі і прыслоўямі		<i>нехта; нешта; недзе; некалі</i>
6. У дзеясловах (і іх формах) з прыстаўкай неда-	якая абазначае неадпаведнасць патрэбнай норме, непаўнату дзеяння	<i>недасаліць (недасолены, недасаліўшы); недаважыць (недаважаны, недаважыўшы); недасмажыць (недасмажаны, недасмажыўшы)</i>
А с о б н а		
1. З дзеясловамі, дзеепрыслоўямі і кароткімі дзеепрыметнікамі		<i>не прыйшоў; не зрабіўшы; падлога не памыта</i>

2. З назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі	калі ёсць ці падра- зумяваецца супраць- пастаўленне	<i>не прыяцель, а проста знаёмы; шлях быў не далёкі, а блізкі; не лёгка, а цяжка</i>
3. З поўнымі дзеепры- метнікамі	пры якіх ёсць паяс- няльныя словы ці супрацьпастаўленне	<i>яшчэ не прачытаная кніга; не закончаная, а толькі пачатая праца</i>
4. З няпэўнымі зай- меннікамі	калі пасля не ўжыва- ецца прыназоўнік	<i>не з кім; не з чым; не ў чым</i>

23. Спішыце, раскрываючы дужкі. Растворачце правапіс прыстаўкі **не-** (**ня-**). Часціцу **не** падкрэсліце.

(**Не/ня**)шчаслівы выпадак; напаткала вялікае (**не/ня**)шчас-
це; (**не/ня**)шчасце, а бяды; (**не/ня**)шчаслівіцца хлопцу ў жыцці;
(**не/ня**)зачыненыя дзверы; дзверы (**не/ня**)зачынены; (**не/ня**)зачы-
неныя бацькам дзверы; (**не/ня**)зачыненыя, а прыкрытыя дзверы;
(**не/ня**)дагледзець фільм; (**не/ня**)дагледжаны да канца фільм;
(**не/ня**)дагледзеўшы фільм, (**не/ня**)давыканаць норму.

24. Карыстаючыся табліцай, падрыхтуйце паведамленні на тэмы «**Ні** пішацца разам», «**Ні** пішацца асобна».

Праваніс **ні** з рознымі часціцамі мовы

Р а з а м	
З адмоўнымі займеннікамі і прыслоўямі	<i>ніхто; нішто; ніякі; нідзе; ніколі</i>
Са словамі, якія без ні не ўжываюцца	<i>нішчымны; нікчэмны; ніякавата</i>
А с о б н а	
З адмоўнымі займеннікамі, калі па- сля ні ўжываецца прыназоўнік	<i>ні з кім; ні з чым; ні ў кога; ні ў якой</i>

25. Спішыце, раскрываючы дужкі. Растворачце асобнае і злітнае напісанне **не, ні** ў словах.

(**Ні**)хто, (**ні**)кчэмны, (**не**)хта, (**ні**)быта, (**не**)дзе, (**ні**)дзе, (**ні**)ры-
ба (**ні**)мяса, (**ні**)жывы (**ні**)мёртвы, (**ні**)тое (**ні**)сёе, (**не**)здаровіцца,
(**не**)пакоіць, (**не**)дамагаць, (**ня**)воліць, (**ні**)кудышны, (**ні**)за што,
(**ні**)з чым, (**не/ня**)сцерпна.

26. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

1. Чалавек стварае (*не*)толькі матэры..льныя, але і духоўныя багацці (*Н. Гілевіч*). 2. (*Не*)вялічкая вёска ў адну вуліцу выглядала^а (*не*)прыветна^{сп} і (*не*)прытульна (*Я. Колас*). 3. (*Не*)было б шчасця, дык (*не/ня*)шчасце дапамагло (*Прыказка*). 4. Цягнуліся^а, то сыходзячыся, то разыходзячыся, шнуркі (*не*)глыбокіх, (*не*)зацеценых заваяй слядоў (*В. Адамчык*). 5. (*Не*)хта спяшаецца, камус..ці^{сп} (*не/ня*)спіцца, (*не*)кага гоніць радасць адкрыцця, а можа, бяда і трывога (*С. Грахоўскі*). 6. Гэта (*не*)(*абы*)што, а падарунак маме (*С. Грахоўскі*).

27. Прачытайце выдзеленыя словы, запомніце іх напісанне. Чаму яны пішуцца асобна? Складзіце сказы з гэтымі словамі:

не адзін (= многа, многія);

ні адзін (= ніхто);

не раз (= часта);

ні раз (= ніколі).

28. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Раствумачце напісанне **не** і **ні**.

1. Я (*не/ні*)магу (*не/ні*)сказаць вам праўды (*Я. Колас*). 2. Мой бацька, як кажуць, быў майстар^м на ўсе рукі. Што (*не/ні*)возьме — змайструе (*І. Грамовіч*). 3. Відаць, (*не/ні*)колі (*не/ні*)забыцца (*не/ні*)сціплых хат, (*не/ні*)шэрых ніў. Усё часцей дзяцінства сніцца^с, дзе б у дарозе я (*не/ні*)быў (*П. Броўка*). 4. Яблык адарваўся ад галіны і, стукнуўшыся аб зямлю, нават (*не/ні*)трэснуў (*К. Чорны*). 5. (*Не/ні*)адзін я, пісалі мы ўсе... ліст любімым сваім, ліст Радзіме сваёй (*П. Броўка*).

29. Спішыце фразеалагізмы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Раствумачце злітнае і асобнае напісанне **не** і **ні** з рознымі часціцамі мовы. Падкрэсліце словы з **не** і **ні**.

(*Н..*)чога (*н..*)зробіш, (*н..*)цяпер, то ў чацвер, (*н..*)да жартаў, (*н..*)пачаты край, (*н..*)сёння-заўтра, (*н..*)тут кажучы, (*н..*)давадзі свет, (*н..*)дзе дзен..цца, (*н..*)па душы, (*н..*)што сабе, (*н..*)ўрокам кажучы, (*н..*)многа (*н..*)мала, куды (*н..*)кінь, кам..ня на кам..ні (*н..*)пакінуць, як сам (*н..*)свой, як (*н..*)у чым (*н..*)бывала, як (*н..*)чога (*н..*)якага, (*н..*)якім чынам.

30. Прачытайце тэкст. Вывзначце яго стыль. Назавіце прыметы, характэрныя для гэтага стылю. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Растлумачце напісанне слоў.

Касіць ця..ка. Асабліва ў кустах, дзе касой (*не*)вельмі размахнешся. Пасля (*дзвюх*)трох гадзін касьбы^{сп}, на касіўшы^с ўсяго якую(*небудзь*) капў, Васіль а..чувае сябе зняможаным. Настолькі стамляецца, што нават есці (*не*)хоча.

Паляжаўшы^м ў цяньку, трохі адпачыўшы, ён з(?)ядае свой полудзень і паволі кіруе (*да*)дому. (*Раз*)пораз Васіль чуе прарэзлівы крык жаўнёў, але цяпер голас дзіўнай птушкі (*не*)робіць на яго вялікага ўражання. А..спявалі птушкі сваю прывабную песню ў Васілёвай^м душы і больш яе (*не*)узрушваюць (*І. Навуменка*).

§ 5. Стылі маўлення

Успомніце, што вы ведаеце пра функцыянальныя стылі беларускай мовы.

На аснове прапанаванай схемы раскажыце, у якіх сітуацыях дарэчы выкарыстоўваць кожны са стыляў.

У залежнасці ад мэт і задач зносін адбываецца адбор моўных сродкаў. У выніку ствараюцца своеасаблівыя разнавіднасці адзінай літаратурнай мовы, якія называюцца **стылямі**.

Адрозніваюць наступныя стылі: **навуковы, афіцыйны, публіцыстычны, мастацкі і гутарковы**. У залежнасці ад таго, у якой форме маўлення (пісьмовай ці вуснай) ужываюцца сродкі гэтых стыляў, яны падзяляюцца на **кніжныя** стылі (навуковы, афіцыйны, публіцыстычны, мастацкі) і **гутарковы** стыль.